

On Functions of Verbal Nouns in Old and Middle Czech

The paper deals with the functions of verbal nouns in Old and Middle Czech, analyzing the onomasiological categories that are employed with these nouns. As in contemporary Czech, action nouns represent by far the most frequent (paradigmatic) category; however, there are some differences between them and their contemporary-Czech counterparts, among which different valence possibilities stand out. Other frequently represented categories are nouns of results, means, qualities and places, the rest of the categories (such as agent nouns) being rather marginal. The article shows that this arrangement of categories (including their paradigmaticity) is not accidental but corresponds to the general relations between these categories, which are reflected in the distribution of a number of other derivative formants. These relations have been previously described by a semantic map; this paper shows that the semantic map methodology might be a useful tool also for the analysis of the degree of paradigmaticity of onomasiological categories in word formation.

Keywords: verbal noun, word formation, Old Czech,
Middle Czech, action noun

PhDr. Jiří Pergler
oddělení vývoje jazyka
Ústav pro jazyk český
Akademie věd České Republiky, v. v. i.
Valentinská 1
110 00 Praha 1
pergler@ujc.cas.cz

K FUNKČNÍMU VYUŽITÍ VERBÁLNÍCH SUBSTANTIV VE STARÉ A STŘEDNÍ ČEŠTINĚ

JIŘÍ PERGLER

1 ÚVOD

Českým verbálním substantivům, tj. paradigmaticky tvořeným deverbativním substantivům zakončeným na *-ní/-tí*¹, je v lingvistické literatuře věnována značná pozornost, a to především ze strany formálních syntaktiků (srov. např. Veselovská 2001, Karlík 2002 či Kolářová 2014), kteří se soustředí zvláště na užívání těchto substantiv v jejich nejčastějším, tj. dějovém významu. Taková užití přitom chápou jako výsledek nominalizace větných struktur a zabývají se zejména možnostmi vyjadřování jednotlivých aktantů, resp. vztahy mezi valenčními doplněními sloves a jejich protějšky u příslušných verbálních substantiv; stranou zkoumání nezůstávají ani morfosyntaktické rozdíly mezi substantivy verbálními a tzv. substantivy dějovými (tj. jinými deverbativními substantivy s dějovým významem). Zároveň je tato pozornost až na výjimky (srov. Karlík 2012) soustředěna především na situaci v češtině současné, zatímco verbální substantiva ve starších fázích češtiny stojí spíše na okraji zájmu lingvistů.

V tomto článku se proto zaměříme na verbální substantiva právě ve starších fázích vývoje češtiny, konkrétně v češtině staré a střední. Přitom se nebudeme omezovat jen na jejich většinová užití dějová, nýbrž obrátíme pozornost rovněž k dalším funkcím, které tato substantiva plnila. Cílem příspěvku je tak podat přehled distribuce verbálních substantiv z hlediska onomaziologických kategorií, v jejichž rámci se ve staré a střední češtině tato substantiva uplatňovala. Zároveň si však položíme i obecnější otázku, do jaké míry tato distribuce odráží celkové vztahy mezi onomaziologickými kategoriemi, které je možno odvodit z distribuce dalších derivačních prostředků, jimiž se ve staré a střední češtině tvořila deverbativní substantiva.

2 VÝZKUM

Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu řešeného v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český,² jehož cílem je podat komplexní popis tvoření

/1/ Ve staré češtině (resp. před změnou *ie > í*) byla tato substantiva v nominativu singuláru zakončena na *-nie/-tie*.

/2/ Jde o projekt GA ČR č. 15-00987S: Slovo tvorný vývoj deverbativních substantiv ve staré a střední češtině (2015–2017).

deverbativních substantiv ve staré a střední češtině. Po stránce teoretické vychází tento výzkum především z monografie Dokulilovy (1962), materiálovou základnu pak pro češtinu starou představují staročeské slovníky (StčS, ESSČ, v omezené míře též MSS) v kombinaci s lexikální excerpcí uloženou v oddělení vývoje jazyka ÚJČ, pro češtinu střední pak *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (Nejedlý et al. 2012) ve své interní verzi.

Výraznou část staro- a středněčeských deverbativních substantiv představují právě substantiva verbální, kterých je ve zkoumaném materiálu doloženo cca 8200.³ Z nich byly v rámci uvedeného projektu v době vzniku tohoto článku zpracovány přibližně tři čtvrtiny – právě jejich analýza bude tedy hlavním předmětem následujících výkladů.⁴ Klíčovou součástí tohoto zpracování je přitom přiřazení jednotlivých významů těchto substantiv k onomaziologickým kategoriím, které se při tvoření deverbativních substantiv ve staré a střední češtině uplatňovaly. Je však třeba upozornit předem, že mezi jednotlivými onomaziologickými kategoriemi neexistují jasné hranice, takže přiřazení ke konkrétní kategorii je v řadě případů nejednoznačné.⁵

3 ANALÝZA

Jak bylo možné očekávat, mezi významy stč. a střdč. verbálních substantiv jasně dominují významy dějové, v menší míře se však uplatňuje řada dalších onomaziologických kategorií. V následujících pasážích představíme distribuci verbálních substantiv vzhledem k jednotlivým kategoriím, a to v sestupném pořadí podle počtu substantiv doložených v každé kategorii.

3.1 JMÉNA DĚJOVÁ/STAVOVÁ

Jména v této kategorii pojmenovávají děj nebo stav⁶ označovaný motivujícím slovesem, srov. příklady (1) a (2). V našem souboru se jmen s tímto významem nachází cca 6350, dějový/stavový význam je tedy doložen u naprosté většiny zkoumaných verbálních substantiv a jedná se tak o zřetelně nejčastěji zastoupenou onomaziologickou kategorii.

/3/ Přibližně třetinu z tohoto počtu představují substantiva doložená v obou obdobích. Substantiva doložená jen ve staré češtině tvoří necelou čtvrtinu materiálu, substantiva doložená jen ve střední češtině tvoří více než dvě pětiny.

/4/ Do analýzy tedy nejsou zahrnuta všechna verbální substantiva doložená ve zkoumaném období, počet zahrnutých derivátů je nicméně dostatečně vysoký na to, aby bylo lze získané poznatky zobecnit na celou třídu verbálních substantiv (rozdíl mezi zpracovými a nezpracovými jmény nevyplývá z jejich chronologické distribuce).

/5/ Zkoumaný materiál navíc není zpracován zcela koherentně, protože jednotliví autoři, kteří se na jeho zpracování v rámci uvedeného projektu podíleli, nepracovali s jednotným vymezením onomaziologických kategorií.

/6/ V závislosti na tom, zda je motivující sloveso dějové, nebo stavové.

- (1) *přinutili sú [vojáci] Šimona k nesení kříže* LYRAMAT 175r⁷
- (2) *aby po [...] cestě věčného spasení tak kráčel, že by se po časném svém životě k vidění a vychvalování ji do nebeské slávy dostati mohl* TANNJANVÁCL 61

Staro- a středněčeská dějová/stavová verbální substantiva se v řadě aspektů podobají svým protějškům v současné češtině, v jiných se ovšem liší. Podobně jako v současné češtině mohla být tato substantiva negována, srov. doklady (3)–(4), a mohla se vyskytovat i v reflexivní podobě, a to jak s reflexivem *sě/se*, tak s reflexivem *sebe*, které mohlo být rovněž inkorporováno do struktury substantiva, srov. doklady (5)–(7).

- (3) *nabralš na sě v jednotu svú přieliš nadržebných lidí a jich nadrženie, pane, vše tobě připisují* LISTÁŘROŽMB 4,52 (1449)
- (4) *ale jak škodné bylo to syna zanedbání a z hříchův nekárání, brzy se ukázalo* JESTŘVID 16
- (5) *podivil se nejvyšší kněz v tak mladičském věku takové k odevzdání se na služby boží panenčině hotovosti* ŠTAJLEG A3v
- (6) *najprvé potřebné jest pověděti o poznání sebe a potom o potupení světa* HUSZRCMEN 59v
- (7) *to hle sobě ten nešlechetrný křivopřísežník svým lakomstvím, křivou přísahou, sebezproklínáním zejskal* MANNIŽALÁŘE 131

Pokud jde o rozdíly, jsou v našem materiálu doložena verbální substantiva tvořená i od sloves, od nichž se v současné češtině tato substantiva netvoří, případně nemají dějový význam,⁸ srov. jména jako *roščenie*⁹ < *roští*, *moženie* < *moci*, *mušenie* < *musiti* či *jměnie* < *jmieti*,¹⁰ viz doklady (8)–(11). Z dalších rozdílů upozorňuje Gebauer (1929: 630) na skutečnost, že se ve starší češtině často používají verbální substantiva tvořená „z imperfektiv, kde by nč. volila třeba perfektivum“; Karlík (2012: 135) zase zmiňuje časté tvoření kompozit, srov. jména jako *bohomyšlenie* „rozjímání o Bohu“ či *bláz-*

/7/ Zkratky staročeských památek citujeme dle StčS (1968), zkratky památek středněčeských podle Nejedlého et al. (2012). Vzhledem k tomu, že v předkládané analýze neusilujeme o postižení diachronního vývoje, nezohledňujeme při výběru ani při řazení dokladů hledisko chronologické, nýbrž pouze hledisko relevantnosti vzhledem k obsahu výkladu.

/8/ Srov. Jelínek (1967: 576).

/9/ Jména doložená v daném významu ve staré češtině uvádíme v hláskové podobě k roku 1300 (tj. se zakončením *-ie*), ovšem (v souladu s metodikou grantového projektu) bez značení měkkosti konsonantů, jména doložená jen ve střední češtině (tj. nikoli v češtině staré) v podobě k roku 1500 (tj. se zakončením *-i*).

/10/ Jak správně připomíná anonymní recenzent, od slovesa *mít* existuje v současné češtině stavové verbální substantivum *mání* v konstrukci *být k mání*, srov. Jelínek (1967: 576). Substantivum *jmění* však již stavový význam ztratilo.

nomluvenie ‚nerozumné mluvení‘, která nemají doloženy odpovídající slovesné protějšky, a jedná se tedy o kompozita tvořená z verbálních substantiv.

- (8) *dentitio, zubatost, čas zubuov dětem* **roštění** REŠSLOVA S2r
- (9) *slibujeme věrni a poslušni býti, a proti každému člověku jemu pomoci věrně podle našeho* **moženie** *a síly* PULKR 191v
- (10) *[s]mrt má [...] rodičům našim méně bolesti způsobí [...], neb se přihodí z bratrské lásky, an při vaší smrti mysli by lidé, že ona nepochází z ctnosti, ale z* **mušení** VÝBSLÁDVÍTR 293–294
- (11) *městečko Sezemice s vesnicemi, dvory, dědinami [...] týmž synóm našiem a dědicóm jich ke* **jmění**, *držení a požívání jich přidali sme a přidáváme* ARCHČ 16, 160 (1465)

Zřejmě nejdůležitější rozdíl mezi staršími fázemi češtiny a češtinou současnou se týkal valence verbálních substantiv, konkrétně možností formálního vyjadřování jednotlivých aktantů.¹¹ Zatímco v současné češtině se jak u prvního aktantu (vyjádřeného u finitního slovesného tvaru nominativem, typicky agentu), tak u druhého aktantu (vyjádřeného u slovesa akuzativem, typicky patientu) uplatňuje nejčastěji buď forma genitivu, nebo forma posesivního adjektiva (příp. zájmena), ve staré a střední češtině bylo možností více. Pokud jde o první aktant, ten mohl být kromě genitivu a posesiva, srov. doklady (12)–(13), vyjadřován také relačním adjektivem či dativem,¹² doklady (14)–(15); druhý aktant pak mohl být kromě všech těchto čtyř možností, srov. doklady (16)–(19), vyjadřován rovněž akuzativem (20), tj. stejnou formou jako u slovesa. Z možnosti vyjadřovat druhý aktant verbálních substantiv akuzativem vyvozuje Karlík (2012: 140–141) hypotézu, že ve staré češtině existovalo verbální gerundium (podobně jako např. v současné angličtině), za podmínku její platnosti přitom pokládá možnost rozvíjení příslušných verbálních substantiv adverbii,¹³ kterou by bylo třeba ještě ověřit. Domníváme se, že detailní popis distribuce jednotlivých typů formálního vyjadřování valenčních doplnění verbálních substantiv ve starších fázích češtiny a jejího vývoje představuje důležitý úkol pro budoucí výzkum.

/11/ Přehled valenčních možností verbálních substantiv podává Gebauer (1929: 632–635). Jeho výklad je ovšem třeba brát poněkud s rezervou, protože např. spojení *otpuščenje hříchóm* uvádí autor jako příklad vyjádření aktantu, který je u finitního slovesa nominativem, ve výčtu dokladů na akuzativní doplnění je řada slov s homonymií tvarů pro akuzativ a genitiv apod.

/12/ V případě dativní formy doplnění se může jednat o paleoslovenismus, za upozornění na tuto skutečnost vděčím M. Vepřkovi.

/13/ Uvedená podmínka je motivována skutečností, že autor pracuje s generativistickým pojetím kategorií, které chápe jako univerzální, předem dané, formálně definované a jasně ohraničené. Vzhledem k tomu, že v angličtině jsou verbální gerundia rozvíjena adverbii, předpokládá autor nutnost analogického rozvíjení rovněž pro češtinu.

- (12) *takež bude **příščie syna** človečieho* KRISTA 84v
- (13) *jichžto těla [...] **ciesarovým otpuščením** do Kolína na Rýn jsú přinesena* KRISTA 25r
- (14) *vidúci **trápení dábelské** na své dceři* CHELČPOST 83r
- (15) *v pekle pláč a škřípenie **zubóm**, když tě [...] vrhú do temnic zevnitřních* HYN 46v–47r
- (16) *mají zkažené dásni milováním věcí tohoto světa* ŠTÍTKLEM 28r
- (17) *nikdy by spaspitel pro ně **zatracenie bohatcova** neohlásil* CHELČ-POST 13v
- (18) *když se **vinné sbieranie** dokoná* PROR Is 24,13
- (19) *vyznávám jeden křest na **odpuštění hřiechóm** a čakám **vzkříšenie mrtvým*** ŠTÍTKLEM 10v
- (20) *čehož kde móż dosáhnúti dobytím nepravým nebo **dary braním*** ŠTÍTPAŘ 65v

3.2 JMÉNA VÝSLEDKŮ DĚJE

Verbální substantiva v této kategorii pojmenovávají výsledek děje označeného motivujícím slovesem, tj. entitu, která tímto dějem vzniká, srov. doklady (21)–(22). Po jménech dějových/stavových se jedná o druhou nejčastěji zastoupenou onomaziologickou kategorií, ovšem její zastoupení je v porovnání se jmény dějovými/stavovými řádově nižší: v našem souboru je význam výsledku děje doložen cca u 850 jmen, tedy přibližně u 13 % verbálních substantiv. Zpravidla se jedná o jména polysémní, která mají kromě významu výsledku děje rovněž význam dějový.

- (21) *aby **ošancování** u pevnosti Denia, které [...] bouře tůze pokazila, [...] opraveno bylo* NOV PRAŽ POŠT 6/1, 4
(= opevnění, tj. to, co vzniklo procesem opevňování)
- (22) *jsa král nade všemi králi, jehož vše **stvoření** chválí* ŠRÍT SVÁTA 146v
(= všechny entity, které vznikly procesem stvoření, tj. které byly stvořeny)

Z hlediska sémantického je možné rozdělit jména výsledků děje na výsledky konkrétní, srov. jména jako *pálení* ,pálenka‘, *holenie* ,tonzura‘, *vystřelenie* ,výhonek, odnož‘, *slúčenie* ,strup‘, *zetlenie* ,hniloba‘, *ukrojenie* ,pruh látky‘ aj., a výsledky abstraktní, např. *dovolenie* ,povolení‘, *proviňenie* ,vina‘, *zavedenie* ,klam‘, *slíbení* ,slib‘, *mněnie* ,domněnka‘, *zapovědění* ,zákaz‘, *předzění* ,předzívka‘, *dovedenie* ,důkaz‘ aj.; často se jedná o jména označující výsledný stav, tj. stav, který vzniká důsledkem proběhnuvšího děje, srov. jména *upokojenie* ,klid‘, *rozlúčenie* ,stav odloučenosti‘, *zpuščenje* ,zpuštění‘, *zatměnie* ,tma, zatmění‘, *popleňenie* ,spoušť, zkáza‘, *omdlenie* ,slabost‘, *sklíčení* ,obklíčení‘, *vykrmenie* ,vypasenost‘, *žeňenie* ,manželství‘, *zbledění* ,bledost tváře‘ aj.

Lze samozřejmě vydělovat také detailněji vymezené významové skupiny výsledků děje, jako jsou např. právní termíny (*usúzenie* ‚rozsudek‘, *pokládanie* ‚obvinění‘), pojmenování nemocí (*nakaženie* ‚infekce‘, *zmoždzenie* ‚zhmožděnina‘, *ožženie* ‚popálenina‘), výsledky mluvených či psaných projevů (*sepsanie* ‚spis‘, *kletie* ‚klatba‘, *podepsanie* ‚podpis‘) apod.

3.3 JMÉNA PROSTŘEDKŮ

Za jména prostředků pokládáme taková verbální substantiva, která pojmenovávají entity sloužící agentům děje označeného motivujícím slovesem k vykonání tohoto děje, srov. doklady (23)–(24). Jména prostředků jsou u verbálních substantiv v pořadí třetí nejzastoupenější kategorií, doloženo je v našem materiálu cca 120 těchto jmen, zpravidla jde opět o jména polysémní, která mají kromě významu prostředku rovněž význam dějový.

- (23) *pravil, že ty rybníčky kúpil jest [...] s týmž vody vedením, jakož bylo od starodávna* ARCHČ 28,82 (1477)
(= vodovodem, přívodem vody)
- (24) *a nemajíce [oloupení] ižádného oblečenie, v skalách sě chovají* BIBLOL Job 24,8

Za pozornost stojí, že se zpravidla nejedná o pojmenování prototypických prostředků, tj. nástrojů, nýbrž jde spíše o pojmenování prostředků méně prototypických, jako jsou například zařízení či jiné složitější lidské výtvoř (např. *plavení* ‚plavidlo‘, příp. již zmíněné *vedenie* ‚vodovod‘) nebo jejich součásti (*nabíjení* ‚součást varhan sloužící k přivádění vzduchu‘). Výrazně zastoupeny jsou pak některé sémantické typy, které je třeba rovněž chápat spíše jako prostředky méně prototypické, jde především o pojmenování oděvů (*oděnie* ‚oděv‘, *zbroj‘*, *oblečenie* ‚oděv, šat‘, *zavíjěnie* ‚závoj, šátek‘, *okrášlenie* ‚skvostné roucho‘, *opasovanie* ‚opásání, pás‘)¹⁴ a pojmenování pokrmů (*krmenie* ‚pokrm‘, *napojenie* ‚nápoj‘, *svačenie* ‚pokrm, svačina‘, *sniedanie* ‚pokrm, snídaň‘), vyhraněnou skupinou jsou také pojmenování smyslů (*dotčenie* ‚hmat‘, *hľaděnie* ‚zrak‘).

Vzhledem ke zmíněné neostrosti kategoriálních hranic je příslušnost některých substantiv ke kategorii prostředku sporná, srov. např. jméno *darovanie* ‚dar‘,¹⁵ které je možné ve stejném (uvedeném) významu interpretovat jak jako jméno prostředku (co slouží k obdarování), tak také jako jméno výsledku (co je výsledkem obdarování), příp. též jako pojmenování pacientu (co je darováno).

/14/ Dalším verbálním substantivem pojmenovávajícím oděv je výraz *sedění* ‚spodní krátké kalhoty‘, který však zřejmě nelze pokládat za pojmenování prostředku děje vyjádřeného motivujícím slovesem.

/15/ Srov. např. doklad *kteřž byšte koli schválili skrze listy, ty pošli, aby donesli darování vaše do Jeruzolíma* BIBLNÁMNZ 1 C 16,3.

3.4 POJMENOVÁNÍ VLASTNOSTÍ

V této kategorii soustředěná verbální substantiva pojmenovávají vlastnosti, a to zpravidla podle děje, kterým se tyto vlastnosti projevují, srov. doklady (25)–(26). V analyzovaném materiálu je těchto jmen cca 60, pro většinu z nich je opět charakteristická polysémie (kromě významu vlastnosti mají též význam spadající k jiné onomaziologické kategorii, nejčastěji význam dějový).

- (25) *ta [pýcha] z sebe rodí nepoddanie a soběvolnosť neústupnú* CHELČ-PAŘ 123r (= neústupnost)
 (26) *žádost duše byla by milost pořádná, radost, pokoj, trpedlnost, nerozpačnosť, dobrota, šlechťnosť, úklidnosť, viera, smiernost, sdrženie, čistota a ta svobodnosť* ŠTÍT-BES 196 (= zdrženlivost)

Nejčastěji se jedná o vlastnosti lidské, kromě uvedených příkladů lze zmínit např. jména *požádanie* 'žádostivost, chtivost', *zveličenie* 'povýšenost' či *rozmyšlenie* 'rozvážnost', vlastnosti mohou pojmenovávat rovněž verbální substantiva se zápornou *ne-*, čímž dochází ke vzniku antonymních dvojic, srov. jména *tbánie* 'pečlivost' a *netbánie* 'nedbalost'. V některých případech nemusí jít nutně o vlastnosti lidské, nýbrž mohou být tyto vlastnosti chápány obecněji, srov. jména *proměňenie* 'proměnlivost' či *kolébanie* 'nestálost'. Zvláštní případ vlastnosti pak představuje Klaretův gramatografický termín *nevychoděnie* 'intransitivnost'.

Ke jménům vlastností lze snad dále řadit také substantiva tvořená od verbální čeledi slovesa *hľeděti* s významem 'vzhled', srov. jména *hľeděnie*, *pohľedění*, *vzhľeděnie*, *vyhľeděnie*, *rozľeděnie*. Nejde ovšem o vlastnost ve stejném smyslu, jako jsou vlastnosti uvedené výše, navíc je zde sémantický vztah k motivujícím slovesům méně přímočarý.

3.5 OBECNÁ JMÉNA MÍSTNÍ

Poslední hojněji zastoupenou onomaziologickou kategorií jsou obecná jména místní, tj. substantiva pojmenovávající místa, která jsou nějak významově spjata s dějem označeným motivujícím slovesem, srov. příklady (27)–(28). Těchto jmen je v našem souboru verbálních substantiv doloženo cca 50, opět jde zpravidla o jména polysémní.

- (27) *koba [...] k zámku letěla, tu, kdež ta překrásná a výborná panna přebývala. A tu se nad jejím přebýváním tak dlouho točila* PASKAL H19v (tj. místem, kde panna přebývala)
 (28) *někteří zlí obyčejí sú v nových nalézaních viece dieluov prodávati, nežli jich tudiež svědomo jest mieti* PRÁV-HOR-S 156r (= nalezištích)

Prototypicky se jedná o pojmenování míst, na kterých se odehrává děj, který označuje motivující sloveso, srov. jména jako *bydlenie* ‚příbytek‘ (místo, kde se bydlí), *smývání* ‚lázně‘ (místo, kde se člověk myje), *učenie* ‚univerzita‘ (místo, kde se učí) či *věznie*¹⁶ ‚žalář‘ (místo, kde se „vězí“, tj. kde je člověk vězněn). Ojediněle jde o pojmenování místa podle toho, že na něm příslušný děj vykonat nelze, srov. jméno *neprojenie* ‚neproniknutelné místo‘.

V některých případech označuje verbální substantivum místo, které vzniká důsledkem děje označeného motivujícím slovesem, taková jména pak mají blízko jak ke jménům místním, tak ke jménům výsledků děje, srov. substantivum *ostrouhání* ‚ostrouhané místo‘.

3.6 DALŠÍ ONOMAZIOLOGICKÉ KATEGORIE

Kromě dosud popsaných typů se v našem materiálu okrajově vyskytují rovněž substantiva náležející k některým dalším onomaziologickým kategoriím. Tyto onomaziologické kategorie jsou zpravidla zastoupeny pouze jednotlivými případy, a jde tedy spíše o výjimečné případy.

Jednou z těchto onomaziologických kategorií jsou pojmenování nositelů vlastností, tato kategorie je však jednotlivými autory zapojenými do grantového projektu vzhledem k absenci jednotného vymezení (viz výše) pojímána značně nekoherentně. Autoři k ní řadí např. jména *obřezanie* ‚společenství obřezaných‘, *prýščenje* ‚krvácující rána; pramen‘, *zvodnění* ‚přítok‘, *obtočení* ‚révové úponky‘ či *vydutí* ‚vydutá část lodí‘.

Další kategorií tvoří pojmenování pacientu děje označeného motivujícím slovesem, s touto kategorií ovšem většina autorů nepracuje, takže není jasné, u kolika verbálních substantiv by ji bylo možné identifikovat. Jak již navíc bylo naznačeno (srov. část 3.3), má tato kategorie často velmi blízko ke kategorii výsledku děje nebo prostředku. Jako pojmenování pacientu děje (popř. objektu stavového slovesa či slovesa vnímání) lze chápat např. jména *lúbanie* ‚pacifikál, co se líbá nebo podává k políbení v kostele‘, *plenie* ‚plevel‘, *jměníe* ‚majetek‘ či *viděníe* ‚zjevení, přízrak‘.

Velmi okrajovou kategorií jsou dále jména činitelská, reprezentovaná jen několika málo substantivy, která jsou navíc v činitelském významu doložena vždy jen jedním či dvěma doklady, jejichž činitelská interpretace je někdy značně sporná. Tak u jména *provázěnie* předpokládá StČS význam ‚doprovodný zástup tvořený kým‘, v obou uváděných dokladech se ovšem toto jméno uplatňuje pouze po předložce *s*, kde je možné je interpretovat také dějově, srov. příklad (29).¹⁷ Sporná je činitelská interpretace rovněž u jména *spomoženie* na základě dokladu (30), neboť tento doklad lze vykládat také jako aktuální metonymii. Kromě uvedených substantiv lze ke kategorii jmen

/16/ MSS (s. 564) uvádí pouze podobu *vězenie*.

/17/ Na význam činitelský by zde ovšem mohla ukazovat přítomnost výrazu *mnohým*.

činitelských řadit ještě jména *obsazenie* ‚posádka, vojenská jednotka mající něco obsazeno‘ a *vyhlédanie* ‚kdo vyhlíží, stráž‘.

(29) *s mnohým dvořan provázením vjidechu* [poslové] *do pokoje králova* TROJK 112r

(30) *Pán byl spomožení, řečí potvrzoval skrz znamení* LOMNPís 46v

Ještě méně zastoupenou kategorií jsou pojmenování časových úseků, srov. jména *bděnie* ‚doba nočního bdění, noční stráž ap.‘ a *tčenie* ‚okamžik, nepatrný časový úsek‘. K této kategorii patří rovněž kletismus *dronie*, přjmeme-li interpretaci Michálkovu (1986: 94), že jde o z rytmických důvodů zkrácené verbální substantivum *drobenie* s významem ‚dopolední doba určená ke konání mešních obřadů, při nichž se láme hostie‘ (tuto interpretaci přijímá rovněž ESSČ).

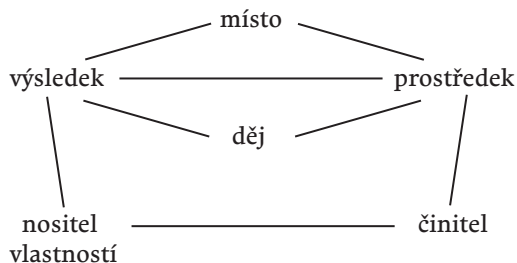
4 DISTRIBUCE KATEGORIÍ

Shrneme-li popsanou distribuci verbálních substantiv z hlediska zastoupených onomaziologických kategorií, můžeme konstatovat, že nejčetnější je v našem materiálu kategorie jmen dějových/stavových s cca 6350 doklady (příslušný význam je doložen u naprosté většiny verbálních substantiv), následovaná kategoriemi jmen výsledků děje (cca 850 dokladů), jmen prostředků (cca 120), pojmenování vlastností (cca 60) a obecných jmen místních (cca 50); ostatní kategorie (jména nositelů vlastnosti, pacientů, činitelská a pojmenování časových úseků) se uplatňují pouze okrajově. Nyní si již položíme v úvodu naznačenou obecnější otázku, jak tato distribuce odráží obecné vztahy mezi dotčenými onomaziologickými kategoriemi, resp. jak souvisí s distribucí dalších prostředků tvoření deverbativních substantiv ve staré a střední češtině.

Jak jsme ukázali v Pergler (2017), vztahy mezi onomaziologickými kategoriemi z hlediska distribuce jednotlivých derivačních prostředků ve staré a střední češtině je možné popsat pomocí sémantické mapy zachycené na obr. 1.¹⁸ Tato mapa je formulací hypotézy, která předpokládá, že každý derivační prostředek může disponovat pouze takovou kombinací kategorií, která na mapě vymezuje souvislou oblast (propojenou spojnicemi). Je přitom třeba uvést, že tato mapa byla vytvořena na základě distribuce jiných (76) formantů, než které se uplatňují u verbálních substantiv, verbální substantiva tedy při jejím konstruování nebyla zohledněna a porovnání jejich

^{18/} K pojmu sémantická mapa srov. např. Haspelmath (2003), k aplikaci sémantických map na oblast slovo tvorby viz zejm. Luján (2010).

distribuce s touto mapou tak lze chápat jako dílčí ověření hypotézy, již tato mapa představuje.



Obrázek 1 | sémantická mapa dle Pergler (2017: 126)

Vzhledem k tomu, že se verbální substantiva uplatňují u všech šesti onomaziologických kategorií, které jsou na mapě zobrazeny, je zřejmé, že na ní tato substantiva souvislou oblast vymezují, tj. odpovídají základní hypotéze, kterou mapa představuje. Z předchozího výkladu je ale zřejmé, že se jejich uplatnění u jednotlivých kategorií od sebe navzájem výrazně liší co do míry své paradigmatickosti,¹⁹ tj. co do počtu tvořených derivátů. S rozdílnou mírou paradigmatickosti ovšem metodologie sémantických map nepracuje, neboť byla vytvořena primárně pro prostředky gramatické, kde k této míře v zásadě není třeba přihlížet (neboť gramatické prostředky mají tuto míru obecně vysokou, tj. není tu třeba očekávat relevantní rozdíly). Nabízí se proto teoretická otázka, zda (a případně jak) je možné sémantickou mapu využít i pro interpretaci různé míry paradigmatickosti jednotlivých onomaziologických kategorií.

Představený materiál přitom ukazuje na to, že uvedené využití skutečně možné je. Seřadíme-li totiž jednotlivé onomaziologické kategorie podle míry jejich paradigmatickosti a postupujeme-li sestupně od kategorie nejparadigmatičtější, zůstává podmínka o souvislé oblasti na mapě v průběhu celého postupu splněna, přičemž dochází k postupné expanzi na mapě, jejíž průběh odráží strukturu vztahů, kterou mapa zachycuje.²⁰ Jak již bylo uvedeno, nejparadigmatičtější kategorií je kategorie děje, na druhém místě v počtu derivátů je pak kategorie výsledku, která na mapě s kategorií děje přímo souседí (resp. je s ní propojena spojnicí). Třetí v pořadí je kategorie prostředku,

/19/ K problematice paradigmatickosti ve vztahu k onomaziologickým kategoriím a jejich zachycení na sémantické mapě srov. Pergler (2017: 127–128).

/20/ Odhlížíme zde přitom od skutečnosti, že sémantická mapa nezachycuje všechny onomaziologické kategorie, které jsme u verbálních substantiv identifikovali, a pracujeme v následujícím výkladu pouze s těmi, které mapa zachycuje.

kteřá nejenže s dosud obsazenou oblastí (tj. oblastí tvořenou kategoriemi děje a výsledku) přímo sousedí, ale je také jediná, která je s ní propojena hned dvěma spojnicemi najednou (spojnicí k ději i spojnicí k výsledku). Stejný princip přitom platí i u další kategorie v pořadí, tj. u kategorie místa, která je opět jedinou kategorií propojenou s dosud obsazenou oblastí dvěma spojnicemi. Zbývající dvě kategorie (nositel vlastnosti a činitel) mají míru paradigmatickosti jen velmi nízkou, o něco vyšší je přitom tato míra u kategorie nositele vlastnosti, což odpovídá skutečnosti, že je na mapě tato kategorie spojnicí propojena s kategorií výsledku, která je zastoupena zřetelně větším počtem derivátů než kategorie prostředku, s níž je na mapě propojena kategorie činitele. Tím je možné vysvětlit, že jména činitelská jsou ze všech šesti kategorií paradigmatická nejméně.

Popsaná rozdílná míra paradigmatickosti jednotlivých onomaziologických kategorií tedy zcela odpovídá vztahům, které jsou zachyceny na představené sémantické mapě. Na základě toho je tak možné tvrdit, že distribuce kategorií včetně míry jejich paradigmatickosti není u verbálních substantiv nijak náhodná, nýbrž odpovídá obecným vztahům mezi onomaziologickými kategoriemi, jak se ve staré a střední češtině u jednotlivých derivačních prostředků realizují, a jak je tedy sémantická mapa předpokládá. Zároveň tato distribuce představuje argument ve prospěch hypotézy sémantickou mapou formulované, resp. ve prospěch univerzální platnosti této mapy, neboť tato mapa platí i pro verbální substantiva, přestože byla vytvořena na základě distribuce jiných formantů; z hlediska teoretického je pak tato distribuce důležitá v tom, že ukazuje na možnost využití sémantických map také pro popis míry paradigmatickosti jednotlivých funkcí derivačních prostředků.²¹

5 ZÁVĚR

V příspěvku jsme se zabývali verbálními substantivy ve staré a střední češtině, přičemž jsme podali základní přehled jejich funkčního využití z hlediska onomaziologických kategorií, u kterých se uplatňují. Jak jsme očekávali, jsou zde jednoznačně dominantní onomaziologickou kategorií jména dějová (dějový význam je doložen u naprosté většiny verbálních substantiv), u nichž jsme upozornili především na jiné formální možnosti vyjadřování valenčních doplnění ve srovnání se situací v současné češtině. Z ostatních kategorií, uplatňujících se u řádově nižšího počtu derivátů, jsou zastoupena především jména výsledků děje, prostředků, vlastností a jména místní, další kategorie jsou reprezentovány pouze ojediněle.

Dále jsme ukázali, že konkrétní rozdíly v míře paradigmatickosti mezi jednotlivými onomaziologickými kategoriemi nejsou náhodné, nýbrž od-

/21/ Tuto možnost by však bylo třeba ověřit dalším výzkumem.

povídají struktuře vztahů mezi onomaziologickými kategoriemi, kterou je možné odvodit z distribuce dalších derivačních prostředků a zachytit pomocí sémantické mapy. Tím jsme zároveň poukázali na možnost využití metody sémantických map i pro popis míry paradigmatickosti funkcí jednotlivých derivačních prostředků, tuto možnost by přitom bylo vhodné ještě ověřit dalším výzkumem.

LITERATURA

DOKULIL, Miloš

1962 *Tvoření slov v češtině I: Teorie odvozování slov* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd)

ESSČ = VAJDLOVÁ, Miloslava et al.

2005–2015 *Elektronický slovník staré češtiny* (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR),
<http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=essc&o=slovníky> [přístup 19. 5. 2017]

GEBAUER, Jan

1929 [2007] *Historická mluvnice jazyka českého IV: Skladba* (Praha: Academia)

HASPELMATH, Martin

2003 „The geometry of grammatical meaning: Semantic maps and cross-linguistic comparison“;
in TOMASELLO, Michael (ed.): *The new psychology of language* (Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum),
s. 211–242

JELÍNEK, Milan

1967 „Jména dějová“; in DANĚŠ, František – DOKULIL, Miloš – KUCHAR, Jaroslav (eds.): *Tvoření slov v češtině 2: Odvozování podstatných jmen* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd), s. 562–653

KARLÍK, Petr

2002 „Ještě jednou k českým deverbálním substantivům“; in HLADKÁ, Zdeňka – KARLÍK, Petr (eds.): *Čeština – univerzália a specifika 4* (Praha: NLN), s. 13–23

2012 „Bemerkungen zur Diachronie der tschechischen -ní/-tí-Derivate“; *Anzeiger für slavische Philologie* 39, s. 113–145

KOLÁŘOVÁ, Veronika

2014 „Nominalizované struktury se dvěma aktanty ve formě bezpředložkového genitivu“; *Naše řeč* 97, č. 4–5, s. 286–299

LUJÁN, Eugenio Ramón

2010 „Semantic maps and word formation: Agents, Instruments, and related semantic roles“;
Linguistic Discovery 8, s. 162–175

MICHÁLEK, Emanuel

1986 „*Drovie caro a przistrow mediolanus* Klaretova Glosáře“; *Listy filologické* 109, s. 94–96

MSS = BĚLIČ, Jaromír – KAMIŠ, Adolf – KUČERA, Karel

1979 *Malý staročeský slovník* (Praha: SPN)

NEJEDLÝ, Petr et al.

2012 *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.), <https://madla.ujc.cas.cz> [přístup 19. 5. 2017]

PERGLER, Jiří

2017 „Sémantické mapy a slovtvorba aneb k polyfunkčnosti deverbativních slovtvorných prostředků ve staré a střední češtině“; *Naše řeč* 100, s. 121–129

STČS = kol.

1968–2008 *Staročeský slovník* (Praha: Academia)

VESELOVSKÁ, Ludmila

2001 „K analýze českých deverbálních substantiv“; in HLADKÁ, Zdeňka – KARLÍK, Petr (eds.): *Čeština – univerzália specifika 3* (Brno: MU), s. 11–28